

ORTA ASYA'DA İSLÂM

TEMSİLDEN FOBİYE

CİLT: III

AYDINLIKTAN AYDINLANMAYA

EDİTÖR

DR. MUHAMMET SAVAŞ KAFKASYALI

Ankara-Türkistan, 2012

Azerbaycan'da Din Algısı: Umuttan Fobiye Dönüşümün Serüveni*

Prof. Dr. Abdullah Kahraman

Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Öğretim Üyesi

ÖZET

Tarih boyunca çoğunlukla Türklerin yaşadığı bir bölge olan Azerbaycan Hz. Ömer zamanında İslâm'la tanışmıştır. Millî kimliklerine son derece bağlı olan Azeriler Müslüman kimliği ile Türk kimliğini birleştirmişlerdir. Fars ve Rus tehlikesine karşı ayakta kalabilmenin yegâne yolu millî kimliği ve kültürü korumaktır. Zira bölge halkı bir taraftan İran'ın diğer taraftan Rusların sürekli işgaline maruz kalmışlardır. İran, Azerilerin mezhebine; Rusya ise din, kültür ve kimliğine müdahale etmiştir. Şah İsmail tarafından temsil edilen Safevi işgaline kadar Azerbaycan ağırlıklı olarak Sünnî'dir. Söz konusu işgalden sonra İran'dan getirilen Şiiler Azerbaycan'ın değişik bölgelerine, Azerbaycan'dan göç ettiri-

* Bu makale, müellifin, Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyet'e Katkıları Sempozyumu'nda (31 Mayıs-1 Haziran, İsparta 2007, 207-216) sunduğu "Azerbaycan'da Dini Hayat" adlı tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

len birtakım Sünniler de İran topraklarına yerleştirilmiştir. Böylece İran bölgesi Şiileştirilerek mezhep yönünden asimile etmeyi hedeflemiştir. Bu nüfus mübadelesi esnasında binlerce kişi katledilmiştir. Bugün Azerbaycan'ın kuzeyinde genelde Sünniler, güneyinde ise Şiiler yaşamaktadır. Öte yandan Rusya 17. yüzyıldan itibaren bölgeye müdahale etmeye başlamış, toprak işgali yanında siyasal olarak da burada hâkimiyet kurmuştur. Ruslar emellerine ulaşmak için her zaman Ermenilerden bazen de İran'dan destek görmüştür. Rus hâkimiyetine karşı Azeriler, ayakta kalabilmek ve direnç gösterebilmek için millî kimlik ve kültürlerine sıkıca yapışmışlardır. Dini bu kültürün ayrılmaz bir parçası olarak görmüş, çoğu kere millî kimliği dini kimlikle özdeşleştirerek koruma yoluna gitmişlerdir. Millî kimliklerini ve dinî yapılarını koruma konusunda her zaman Osmanlı'ya müracaat etmiş ve destek görmüşlerdir. Osmanlı'nın savaşımlardan dolayı zayıfladığını fırsat bilen Rusya ve İran sürekli Azerbaycan'ı sıkıştırmıştır. Bu yüzden Azerbaycan'da Şii-Sünni ihtilafına dayalı mezhep kavgaları yaşanmıştır. Ancak Rus işgalinden sonra mezhep çatışması büyük ölçüde yerini uzlaşmaya bırakmıştır. Ortak düşman olan Rusya'ya karşı Şii ve Sünniler örnek bir ittifak yapmışlardır. Bu yüzden Azerbaycan'ın tarihi ötekiyle bir arada yaşama ve ötekine tahammül etme açısından zengin tecrübelerle doludur. Bu ülkenin tarihini bu açıdan da okumak gerekir. Bu okuma sonucunda dinî, etnik ve mezhepsel toleransın en güzel örneklerini burada görmek mümkündür. Bu ittifaktan rahatsız olan Rusya ve İran ittifaka önderlik eden kimi şahsiyetleri cezalandırma yoluna gitmiştir. Bağımsızlık dönemine kadar Şii-Sünni ittifakı büyük ölçüde devam etmiştir. Tarihin bu dönemi itibarıyla Azerbaycan halkının dine menfi bir bakışı veya din karşısında bir fobiye kapılması söz konusu değildir. Çünkü bu halkın varlığı büyük ölçüde dine bağlı olmuştur. Rusya'nın işgalden hemen sonra hedef olarak dini, din âlimlerini, din eğitimi veren kurumları, mabetleri ve dinî değerleri hedef alması da bunu göstermektedir.

Azerbaycan'da dinî anlamda fobi oluşmuş mudur veya dine dayalı bir fobi var mıdır? Sorusunu sorduğumuzda buna iki şekilde cevap verilebilir. Dini duygu olarak içselleştirmiş olan Azeri halkı, kendi hayatında dine bir yer de tayin etmiştir. Zihinlerde varlığını sürdüren dinin gerçek dinle alakası, din adına inanılan şeylerin ve yapılan pratiklerin hurafeyle ilişkisi her zaman sorgulamaya açıktır. Gerçek din âlimleri ve din kurumlarıyla halkın bağı koparıldığı için mevcut din anlayışının büyük oranda kulaktan dolma ve hurafeyle karışık olduğu bir gerçektir. Ancak yine de Azeri halkının çoğunluğunun nazarında din hayatın vazgeçilmezleri arasındadır. Ancak halk din adına her türlü anlayışı benimsememekte bazı dini anlayışlara mesafeli durmaktadır. Bu bölgede insanlar iki tür din anlayışına karşı mesafeli durmaya çalışmışlardır. Bunlardan biri, Ruslar tarafından gerçek din âlimlerinin ortadan kaldırılarak onların yerine konu-

lan cahil mollaların temsil ettiği din. Bu din özellikle aydınlar tarafından hep eleştiri ve alay konusu olmuştur. Zira bu dini temsil eden molla, cahil, görgüsüz, özü sözünden farklı, gözü halkın cebinde olan ve dini dünya menfaati için araç gören bir tiptir. Bu sebeple temsil ettiği din bir fobi kaynağıdır. Bu şekildeki bir din temsilcisi, mizahın da konuları arasındadır. Fobi oluşturan ikinci şekil din anlayışı, özellikle bağımsızlık sonrası bölgeye dışarıdan gelen Vahhabi-Selefi din anlayışıdır. Genelde körfez ülkeleri kaynaklı, din adına katı, sert, tek tip bakış açısı içeren bu anlayış Azeri insanını ürkütmektedir. Çünkü bu din söylemi onun din adına yüzyıllardır oluşturduğu geleneklere kökten savaş açmaktadır. Türbe ziyaretleri, yas meclisleri, mezar süslemeleri gibi Azeri halkının yaygın dinî pratikleri Selefi anlayışa göre küfür veya şirktir. Aslında doğru tarafları olan bu anlayışın bölgede uygulanış biçimi ve zamanı yanlış olduğu için halk nezdinde genel kabul görmemektedir. Bu anlayışı temsil edenler, evin yapımına adeta çatısından veya orta katlardan başlamaktadırlar. Bu yapılırken halkın asırlarca dinden ve dinî değerlerden mahrum bırakılışı unutulmaktadır. Durum böyle olunca da, böyle bir din anlayışına karşı halkın rağbeti yerine nefreti artmaktadır. Devlet de bu anlayışın yayılmasını önleme adına çeşitli tedbirler almaktadır. Bazı camilerin ibadete kapatılması, dışarıdan gelen dini yayınlara kota konulması, dini tebliğ ve din eğitimi alanında yabancılara yasak getirilmesi bu tedbirler arasındadır.

GİRİŞ

Azerbaycan'da din, insanların zihninde hep olumlu anlamlar çağrıştırmış, sıcak, huzur ve umut kaynağı olmuştur. İnsanlar en zor zamanlarında bile dinlerine bağlılık göstermişlerdir. Yaşadıkları tarihî, siyasi ve kültürel olumsuzluk ve asimilasyon karşısında din hep umut ışığı olmuştur. Halkın dışarıdan gelen tehlikelere direnç göstermesinde dinin rolü inkâr edilemeyecek derecede büyüktür. Doğru dine ulaşmak için bütün yolların kapatıldığı, sahih din bilgisine giden kaynakların kurutulduğu dönemlerde bile halk, hurafelerle karışık geleneksel bir din anlayışını hep muhafaza etmiştir. Ancak Azerbaycan halkı nezdinde iki temel sebepten dolayı din ürküten, korkutan ve endişe veren duyguların da kaynağı olmuştur. Bunlardan biri, Sovyet işgalinden sonra üretilen ve örgün din eğitimi alamadığı için dinî bilgisi çok zayıf olan ancak din adına temsilci olmak durumunda kalan içerdeki ahund ve mollaların tutum ve davranışları, diğeri ise dışarıdan ithal edilen ve adına genelde Selefilik denilen akımın halkın frekansına ters gelmesidir. Bu makalede Azerbaycan'da aslında bir umut kaynağı olan dinin fobiye dönüşümü üzerinde durulacaktır.

Azerbaycan'da İslâm'ın Kısa Tarihi ve Nüfusun Dinî Yapısı

Azerbaycan adı (önceleri Aderbadgan, Aderbaygan, Azirbican gibi farklı şekillerde telaffuz edilmiştir) daha çok İran'ın kuzey kısmını oluşturan ve Güney Azerbaycan olarak bilinen bölge için kullanılan bir isim olmakla beraber, gide-rek Aras nehrinden kuzeye doğru olan topraklar için de kullanılmaya başlamıştır. Binaenaleyh, İslâm tarih literatüründe Derbent'e kadar olan arazi de Azerbaycan olarak anılmaktadır. Daha sonraki dönemde Azerbaycan bölgesinin sınırları kuzeyde Derbent, güneyde Kazvin ve Zencan, batıda ise Erivan ve Tiflis olarak gösterilmektedir¹.

Azerbaycan bölgesinin nüfusu XI yüzyıla kadar bazı Türk-Oğuz, Pehlevi-Pers ve Kafkas dilli kabilelerden oluşmaktaydı. XI. yüzyılda Selçuklularla beraber değişik Türk boylarının Azerbaycan bölgesine yoğun bir göç dalgası başlamış ve bu durum Azerbaycan'da Türk etnik unsurunun önemli şekilde güçlenmesine neden olmuştur. Azerbaycan bölgesine Türk-Oğuz boylarının göç etmesi daha sonraki dönemlerde de devam etmiş ve İlhanlılar döneminde, yani XIII. ve XIV. yüzyıllarda Türk etnik unsuru tam hâkim bir unsur durumuna gelmiştir².

Azerbaycan bölgesinin İslâm ile tanışması Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Müslümanların Azerbaycan'a girdiği dönemde Azerbaycan'ın hem güney, hem de kuzey bölgesinde birçok şehrin ve yerleşim merkezinin olduğu bizzat o dönemin tarihçileri tarafından dile getirilmektedir. Dolayısıyla buradaki halk yerleşik kültüre İslâm ile birlikte geçmemişlerdi ve İslâm'dan önce Azerbaycan bölgesinde köklü İran kültürünün bir parçası mahiyetinde yerleşik bir kültür mevcuttu³.

İster İslâm'dan önceki dönemde, isterse de İslâm'dan sonraki dönemde Azerbaycan bölgesi dinî, kültürel, toplumsal, ekonomik vb. yönlerden İran'la çok yakın bağlara sahip olmuştur. Ülke bir taraftan milliyet bağı başta olmak üzere Osmanlı'nın, mezhep ve coğrafya yakınlığı sebebiyle de İran'ın ilgi alanında olmuştur. Tarihi kaynakların verdiği bilgiler XIV-XV. yüzyıllarda hem İran'da, hem de Azerbaycan'da çoğunlukla Sünni-Şafii Müslümanların yaşadığını göstermektedir. XVI. yüzyılın başlarında Safevi devletinde Şiilik resmi mezhep olarak kabul edildikten sonra Azerbaycan bölgesinin Aras nehrinden

¹ Ziya Bünyadov, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994, s. 17-18; "Azerbaycan", *DİA*, IV, s. 317-321; Ahmed Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan'ın Tarihi Coğrafyası", *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, I/1(1932), 35-48; Behram Hesenov, *Azerbaycan'da Din*, İstanbul, 2011, s. 17.

² Kerim Oder, *Azerbaycan*, İstanbul 1982, s. 96-99; Ziya Bunyadov, "Azerbaycan", s. 319-320; Behram Hesenov, s. 18.

³ Ziya Bunyadov, "Azerbaycan", 319; Naile Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 80-125.

güneyde olan kısmının tümünde, Aras nehrinden kuzeyde olan kısmında ise kuzey bölgesi dışındaki bütün bölgelerde Şiilik hâkim mezhep durumuna gelmiştir. Safevi döneminde dinî-politik durum Sünni kuzey bölgesini dinî, kültürel, siyasi vb. bakımdan giderek Sünni Osmanlı devleti ile daha da yakınlaştırmıştı. Bölge İran'ın monopolünden çıkmıştı⁴.

Rusların işgalinden önce Azerbaycan halkı arasında zaman zaman mezhebe dayalı ortaya çıkan ve kanlı sonuçlanan hadisler, Rusların işgalinden sonra asgariye inmiştir. Hatta Şii ve Sünniler ortak düşman olan Ruslara karşı ittifak yapmışlardır. Bu ittifak iki mezhep mensupları arasında örnek bir tolerans anlayışını da beraberinde getirmiştir.

XVIII. yüzyılın ortalarına doğru İran'da merkezi iktidarın tamamen zayıflamasıyla birlikte Azerbaycan'da birçok bağımsız küçük devletler –Hanlıklar ortaya çıktı. Hanlıklar kurulduğunda bölgeler temel alınmış ve bu bölgelerin isimleriyle isimlendirilmişti. Her hanlığın kendine mahsus vergi sistemleri, para, tartı ve ölçü birimleri bulunmakla birlikte, bütün hanlıklarda mülki, idari ve kişilerarası adli işlemler şer'i ve örfi hukukla düzenlenmekteydi. Hanlar sadece örfi konularda söz sahibi idiler, şeriat mahkemelerine ise istisnâî durumlar dışında müdahale etmemekteydiler. Geleneğe aykırı davrandıkları zaman hanların tebasının gazabına gelerek görevlerinden uzaklaştırıldıkları durumlar da olurdu⁵.

Hanlıklarda devlet işlerinde ve eğitimde genellikle Farsça kullanılmakla beraber, Müslüman halkın büyük çoğunluğu ana dili olarak Azerbaycan Türkçesini kullanmaktaydılar. Sayıları az olmakla beraber Müslümanlar içinde farklı etnik gruplar olan Tatlar, Talışlar, Lezgiler, Avarlar ve Kürtler de bulunmaktaydı. Hanlıklarda halkın bir kısmı göçebe ve yarı göçebe hayat tarzı sürdürmekle beraber, bütün hanlıklarda nüfusun çoğunluğu köylülerden oluşmaktaydı. Nüfusun bir kısmı ise Bakı, Guba, Selyan, Şamahı, Şeki, Gence, Şuşa ve Nahçıvan gibi önemli şehirlerde yaşamaktaydı⁶.

Temel dinî unsur İslâm olmakla beraber hanlıklarda Hristiyan ve Yahudi nüfusu da yaşamaktaydı. Şeriat ile yönetilen hanlık rejimlerinde ehli kitap muamelesi gören bu dinî azınlıkların kendi dinî inanç ve pratiklerini sürdürmeleri için hiçbir engelleme olmamıştır. Bu tutum karşı tarafta da bir güven duygusu oluşturmuş, yasal olarak zorunlu olmadığı halde, bazı durumlarda kendi aralarındaki anlaşmazlıkları çözmek için şeriat mahkemelerine başvurmuşlardır. Gay-

⁴ Oqtay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler Dövləti*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 49; Behram Hesenov, *Azerbaycan'da Din*, s. 18.

⁵ Resul Hüseynli, *Azerbaycan Ruhaniliyi*, Bakı: Kür, 2002, s. 30-31.

⁶ Mehmed Hesen Veliyev, *Azerbaycan*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993, s. 23-25, 57-59; Behram Hesenov, s. 21.

ri Müslimler arasında çoğunluğu Hristiyanlar oluşturmaktaydı. Hristiyanlarla beraber az sayıda da olsa Yahudiler de yaşamaktaydı⁷.

XIX. yüzyılın başlarında Rusya kuzey Azerbaycan'a başlattığı işgal hareketini kısa sürede tamamlamış ve bu işgali 1828 yılında İran'la imzaladığı Türkmençay antlaşması ile resmileştirmiştir. Türkmençay antlaşmasına göre, Azerbaycan'ın Aras nehrinden kuzeyde olan bölgesi Rusya'nın egemenliği altına girdi. Fakat bu durum kuzey bölgesinin İran ve Osmanlı ile olan dinî-kültürel bağlarının kopması anlamına gelmemektedir. Bu dönemden sonra Kuzey Azerbaycan'ın takip edeceği bu yolda çeşitli faktörler onun gelecek kaderini ve özelliklerini belirleyecekti. Rusya, İran ve Osmanlı güç üçgeni, XIX. yüzyılın ortalarından başlayarak Azerbaycan'da kendini hissettirmeye başlayan modernleşme hareketleri, XIX. yüzyıldan itibaren Rusların ve özellikle Ermenilerin Azerbaycan'a göç etmeleri ve Rus-Ermeni baskısı, 1870'li yıllardan başlayarak Bakü'nün dünyanın en büyük petrol merkezlerinden biri olması ve tabii ki o döneme kadar Azerbaycan'da biçimlenmiş dinî, kültürel, etnik, sosyal vb. yapılar bu faktörlerden en önemlileridir⁸.

XX. yüzyılın başlarında Sovyet hâkimiyeti kuruldu ve Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildi. Böylece Müslüman nüfusun geleneğe dönüştürerek yaşatmağa çalıştığı dinî inançları yok edilmeye başlandı. Bunun için çok sistemli ve aşamalı planlar devreye sokuldu. Hedef, Azerbaycan milletini millet yapan ve ayakta tutan dinî değerleri ve onlara bağlılığı ortadan kaldırmaktı. Bu plan çerçevesinde bütün cami ve ibadet yerleri kapatıldı. Sovyet işgalinden önce 1700 cami varken bu sayı 17'ye indirildi. Pirleri ziyaret etmek yasaklandı. Bakü'nün hemen girişinde bulunan Bibi Heybet ziyaretgâhı yıkıldı. Vakıflara devlet tarafından el konuldu, dindar olarak kabul edilen insanlar devlet tarafından takip edilerek yurtlarından sürüldü. Sovyet sistemine karşı direnen ve zaman zaman ayaklanmaları organize eden ve bunlara iştirak eden âlim ve aydınların büyük bir kısmı öldürüldü. Bu dönemde alfabe birkaç defa değiştirilerek dinî içeriği olan kitaplar müsadere edilmiştir. Bütün Sovyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da ateist birlikleri kurulmuş özellikle gençler arasında ateizmin tebliği için büyük çaba harcanmıştır. Sovyet döneminde medrese eğitiminden söz edilemez. Hatta bu dönemde Kur'an-ı Kerim'in tilavet olunması ve yüksek sesle ezan okunması bile yasaklanmıştı. Dinî bayramların kutlanması, açık yerlerde namaz kılınması hapis ve sürgünle sonuçlanıyordu. Okullarda Ramazan ayında öğrencilere zorla yemek yedirilirdi. Bunlara rağmen insanlar gizlice ibadetlerini yapıyor, tanıdıklarına din dersleri veriyorlardı. Sovyet yönetimi halkın inançlarına saygı duyduğunu ama din tarafından insanların sömürülmesine karşı olduğunu

⁷ Resul Hüseyinli, 31; Behram Hesenov, s. 21-22.

⁸ Tadeusz Swietochowski, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920* (çev. Nuray Mert) İstanbul 1988, s. 30; İqrar Eliyev, *Azerbaycan Tarihi*, Bakı 1993, s. 205-206; Behram Hesenov, s. 27-29.

bildirse de millî bayram olan Nevruz'u yasaklamasıyla ve Müslümanlara Hristiyanlardan daha çok baskı yapmasıyla aslında kendi söylediklerini yalanlıyordu. Seksenli yıllara doğru artık yönetim bazı şeyleri görmezlikten gelmeye başlamıştı. Bu dönemin başından itibaren dinin Azerbaycan'da tamamen unutulmamasına hizmet eden toplantılar Muharrem aylarında yapılıyordu. Yasak olmasına rağmen insanlar geceleri evlerde toplanıyorlardı. Bazen “şebih” gösterileri yapılırsa da bu toplantılar genellikle gizli oluyordu. Bünyesinde bazı hurafeleri barındırmasına rağmen bu toplantılar aslında dinî anlayışın dinamikliğini koruyan faktör olmuştur⁹.

Azerbaycan Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden müteşekkil bir coğrafyaya sahiptir. Nüfusunun büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşan Azerbaycan'da Yahudiler (bunlar kendilerini Dağ Yahudileri diye isimlendirirler) ülkenin kuzeyinde (Örneğin: Guba'da), Hristiyanlar ise Karabağ'da ve Bakü'de (daha genel bir ifadeyle Abşeron'da) yaşamaktadırlar. Ayrıca, çeşitli bölgelerde Hristiyan köylerine rastlanmaktadır. Müslüman nüfustan Sünniler Kuzey kısımları (Şirvan topraklarında), Şiiler ise Güney bölgelerin neredeyse tamamını kuşatmakta, Doğu ve Batıda ise çoğunluk teşkil etmektedirler. Müslüman nüfus fikhî mezhepler açısından taksime tabi tutulursa Şiilerin tamamının Caferi, Sünnilerinse Hanefi ve Şafi oldukları söylenebilir. Ancak Şafilerin oranı daha fazladır. Ayrıca, son zamanlarda başta Bakü olmakla çeşitli bölgelerde selef akidesini savunan ve halk arasında Vahhabi diye nitelendirilen mezhep mensupları da öne çıkmaktadırlar.

Azerbaycan'da Din-Devlet Münasebeti

Azerbaycan anayasasında (18. ve 48. maddeler) ifade edildiği üzere;

1. Devlet laik (dünyevi) bir devlettir. Ancak laiklik ateizm yahut dinsizlik demek değildir. Aksine devlet inanç hürriyetinin teminatçısıdır.
2. Din devletten ayrıdır. Ancak dindar vatandaşlar devletten ayrı değildir. Devlet de dindarların haklarını korumak mecburiyetindedir. Dinin devletten ayrı olması, siyasi, içtimai ve ideolojik bakımdandır. Yani devlet dine göre yönetilmez.
3. Dinî değerler halkın tarih boyu şekillenmiş millî ve manevi değerlerinin ayrılmaz parçasıdır. Bu değerleri koruyup geliştirmek için devlet gerekli düzenlemeleri yapmalıdır.
4. Dinî kurumların, merkez ve idarelerin ve umumi olarak dinin siyasete karışmasına izin verilmez. Dini siyasete karıştırmak isteyen kurumlar için de gerekli işlemleri yapar.

⁹ Bkz. Behram Hesenov, s. 28-44.

5. Dinî kurumlar ve farklı dinlere mensup cemaatler arasındaki müspet ilişkilerin geliştirilmesi, toleransın temin edilmesi ve huzurun sağlanması ilgili devlet kurumlarınca yapılır.
6. Din eğitimi cemiyet için gereklidir. Ancak din eğitimi mevcut kanunlar çerçevesinde hayata geçirilmelidir. Buna göre din eğitimi isteğe bağlıdır. Din eğitimi esnasında farklı din ve mezhep mensuplarının birbirini incitici ve huzur bozucu tutum ve söylemlerine müsaade edilmez. Anayasa “Bütün dinler ve dinî kurumlar kanun karşısında eşittir” hükmüyle bu konudaki tarafsızlığını ifade etmiştir. (bk. Azerbaycan Anayasası, I. Fasil: Umumi Müddealar, madde, 1-6).

Dinî Teşkilatlar

1. Şeyhülislamlık (Ruhanî İdare)¹⁰

Merkezi Bakü’de bulunan bu teşkilat Kafkas Müselmanları İdaresi diye de bilinmektedir. Azerbaycan’da dinî teşkilat denilince akla gelen Şeyhülislamlıktır. İdarenin başında Şeyhülislam unvanını taşıyan bir şahıs bulunur. Bu idare, esasen 1828’de Gürcistan’ın başkenti Tiflis’te, Rusya tarafından Müslümanları kontrol altında bulundurmak, faaliyetlerini tahdit etmek gibi maksatlarla kurulmuş ve 1919’a kadar burada faaliyet göstermiştir. 1919-1920’de Bakü’de faaliyetine devam eden dinî idare, 1920’de kapatılmış ve 1943’te tekrar açılmıştır. O tarihten beri faaliyetini sürdüren dinî idarede bir şeyhülislam ve altı müftü bulunmaktadır. Müftülerden biri baş müftü unvanına sahiptir ve Sünnî’dir. Şeyhülislam ve diğer yardımcıları ise Şii’dir. Bakü’nün haricinde ve Kafkasların diğer bölgelerinde şeyhülislamlığı temsilen kadı unvanını taşıyan bazı kimseler görev yapmaktadır. Aynı zamanda bu teşkilatın bünyesinde İlmî-Dinî Şura ile Kadılar Şurası faaliyet göstermektedir. İlmî-Dinî Şura’nın çoğu akademisyen olan 23 üyesi bulunmaktadır. 1943 yılında kurulan Kadılar Şurası 29 üyeden oluşmaktadır. Şura’nın başkanlığını şeyhülislam yürütmektedir. Fetva verme yetkisini uhdesinde bulunduran bu Şura periyodik toplantılar yaparak güncel dinî meseleler üzerinde müzakerelerde bulunur.

Kuruluşundan bu güne kadar 12 şeyhülislamın görev yaptığı bu idarenin başında 1980’den beri Şeyhülislam Allahşükür Paşazade bulunmaktadır. Uluslararası İslâm teşkilatları ve Müslüman ülkelerle ilişkilerin gelişmesinde önemli bir role sahip bulunan bu idarenin görevleri arasında Azerbaycan’daki dinî teşkilatlara rehberlik etmek, dinî meselelerin dine uygun olarak yerine getirilmesine nezaret etmek ve mescitlere din görevlisi yetiştirmek ve tayin etmek vardır.

Azerbaycan anayasasının 8. ve 9. maddesi Şeyhülislamlığın hem kanuni mesnedini hem de görev ve sorumluluklarını düzenlemektedir.

¹⁰ Geniş bilgi için bk. Hüseyinqulu Memmedli, *Qafqazda İslâm ve Şeyhulislamlar*, Bakı 2005.

2. Dinî Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesi

Bu komite devletin din sahasındaki siyasetinin hayata geçirilmesini temin etmek için Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 20 Temmuz 2001 tarih ve 544 numaralı fermanı ile kurulmuştur. Bu cümleden olarak komite, ülkede oluşturulan dinî teşkilatların resmî kaydını tutmakta, kanunlara uygun olup olmadığını ve faaliyetlerini denetlemektedir. Aynı zamanda ülkeye dışarıdan dinî yayın sokulması da komitenin iznine bağlıdır. Komite dinin devletten ayrı oluşunu her fırsatta vurgulamayı ve dini devlet işlerine karıştırmak isteyen dinî kuruluşlara müdahale etmeyi de kendi salahiyetinde görmektedir. Komitenin vazife ve salahiyetleri Azerbaycan anayasasının ilgili maddelerinde detaylı bir şekilde gösterilmiştir.

Bu kurumlar dışında Türkiye Cumhuriyeti Bakü Büyükelçiliği bünyesinde bulunan Din Hizmetleri Müşavirliği, devletlerarası mukaveleye esasen 20 kadar din görevlisi ile yine Türkiye tarafından inşa edilen mescitlerde din hizmeti vermektedir. Türkiye'den gönderilen imamlar "nâib imam" unvanıyla görev yapmakta ve hem Şeyhülislamlık hem de Dinî Komite tarafından denetlenmektedir. Ancak son yıllarda artık Türkiye'den din görevlisi kabul etme uygulamasına da son verilmiştir.

Din Eğitimi ve Dinî Eğitim Kurumları

Bağımsızlık Öncesi Dönemde

Hanlıklar döneminde Azerbaycan'da eğitim camilerde ve özel olarak evlerde yapılmaktaydı. İçerik olarak esasen geleneksel İslâmî ilimler okutulmaktaydı. Mektepler dinî tahsilin ilk aşamasını oluşturmaktaydı. Medrese ise mektep mezunu ve 16 yaşını doldurmuş öğrencileri alan ikinci ve son aşama idi. Yüksek din tahsili almak isteyen Şii din adamları için en muteber sayılan yerler Irak ve İran'daki ilmî merkezler idiyse, Sünni din adamları için bu ilmî merkezler Osmanlı medreseleri, özellikle de İstanbul ve Şam'daki medreseler olmuştur. Bu durum Azerbaycan'da yaşayan halkın İran ve Osmanlı ile dinî-kültürel, hatta siyasi bağlarını sürekli canlı tutmaktaydı. Daha hanlıklar döneminde bilgili din adamlarının Sünniler arasında "efendi", Şiiler arasında ise İran'da olduğu gibi "ahund" olarak isimlendirilmesi bu bağlamda oldukça anlamlıdır.

Çarlık Rusya döneminde Azerbaycan'da dünyevi ve dinî olmak üzere iki tür mektep vardı. Dünyevi okullar din eğitimi vermeyen matematik, fizik, tarih, coğrafya gibi derslerin okutulduğu mekteplerdi. Sayıları az olan bu mektepler Bakü ve Gence'de açılmıştı. Din eğitimin verildiği okullara ise "dinî mektep", "mollahane" ve "medrese" adı verilmekteydi. Bu mekteplerde dünyevi ilimler okutulmaz, sadece molla ve ahund adı verilen din görevlisi yetiştirmek hedeflenirdi. Bu dönemlerde Gence'deki "Medresie-i ruhaniyye" ve Bakü'deki "Nicat medresesi" olmak üzere iki medreseden bahsedilmektedir. Bu medreselerde dinî ilimler, Arapça, Farsça, Rusça, Ana Dili, Hesap, İslâm coğrafyası ve Tarih gibi dersler okutulurdu.

Bağımsızlıktan Sonraki Dönemde

1. Örgün Eğitim Kurumları

Azerbaycan'da resmî olarak din derslerinin okutulduğu ilkokul, ortaokul veya liseler mevcut değildir. Türkiye'den gelip Azerbaycan'da özel okul açan bazı kuruluşlar, müfredat programlarında ahlak, maneviyat gibi değişik adlar altında din dersine de yer vermektedirler. Umumiyetle ortaöğretim kurumu seviyesinde olan ve örgün eğitim veren bu okullarda din dersleri "ahlak ve maneviyat" adı altında verilmektedir. Bu özel okullar arasında Türkiye Diyanet Vakfı'nın 1994 yılında açmış olduğu TDV Bakü Türk Lisesi'nin özel bir yeri vardır. Başlangıçta ilahiyat temayüllü olarak açılan bu lise, aynı binada eğitim yaptığı ilahiyat fakültesine öğrenci hazırlamak için ve İmam-Hatip Lisesi olarak planlanmıştır. Bu sebeple de diğer orta öğretim kurumlarından farklı olarak müfredatında dinî derslerin adı ve haftalık saati fazladır. Zaman içerisinde yapılan müfredat değişiklikleri ile dinî derslerin sayısında azalma olmuşsa da diğer liselere oranla yine de gözle görülür bir fark vardır. Şu anda bu lisede okutulan dinî dersler şöyledir: 1. Kur'an-ı Kerim (5, 6 ve 7. sınıflarda haftada iki saat, 8, 9, 10 ve 11. sınıflarda haftada bir saat), 2. Din Kültürü (5, 6, 7 ve 8. sınıflarda haftada iki saat), 3. İslâm Tarihi (9, 10 ve 11. sınıflarda haftada bir saat), 4. Fıkıh (9, 10 ve 11. sınıflarda haftada bir saat).

Diğer Türk liselerindeki din ve maneviyat dersleri ise şöyledir: 1. Bakü Türk Anadolu Lisesi'nde ilköğretim bölümünde 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflarda haftada iki saat, lise kısmında haftada bir saattir. 2. Atatürk Lisesi'nde ilköğretimin 4. sınıfından başlamak üzere lise son sınıfa kadar Ahlak Dersi adıyla haftada birer saattir. 3. Çağ Öğretim Şirketi'ne bağlı orta öğretim kurumlarında ise ahlak dersi maneviyat adıyla verilmektedir.

Azerbaycan'ın kendi ortaöğretim kurumlarında ise din dersinin verilmesi 2006 yılında prensipte kabul edilmiş ve 2006-2007 eğitim yılı itibariyle pilot okullar seçilerek ilkokulların dördüncü sınıfında hayat bilgisi içinde bir ünite şeklinde başlangıç yapılmıştır. 2007-2008 eğitim öğretim döneminden itibaren din derslerinin bütün orta öğretim kurumlarında verilmesi düşünülmektedir.

Azerbaycan'da akademik düzeyde din derslerinin okutulduğu yegâne resmî devlet kurumu Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'dir. 1992 senesinde Türkiye Diyanet Vakfı ve Marmara Üniversitesi arasında imzalanan bir mukaveleye dayanılarak kurulan bu fakülte beş yıl süreli olup mezun olanlar hem ilahiyatçı, hem Arap dili öğretmeni hem de master sertifikası almaktadırlar. Fakülte, Diller Bölümü ve İslâmî İlimler Bölümü olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kuruluşundan bu güne kadar İslâmî ilimler bölümündeki dersler Türkiye'deki İlahiyat fakültelerinde görevli bulunan ve üç yıllığına Azerbaycan'da görevlendirilen hocalar tarafından verilmektedir. 2006-2007 öğretim yılından itibaren fakültenin ilk mezunlarından Türkiye'ye gönderilip doktoralarını tamamlayan Azerbaycanlı hocalar da kendi branşlarında ders vermeye baş-

lamıştır. Diller Bölümünde Arapça başta olmak üzere, İngilizce, Türk Dili ve Farsça dersleri okutulmaktadır. İslâmî İlimler Bölümünde okutulan dersler şöyledir:

1. Kur'ân-ı Kerim
2. Tefsir ve Tefsir Usulü
3. Hadis ve Hadis Usulü
4. İslâm Hukuku ve Fıkıh Usulü
5. Kelam
6. İslâm Mezhepler Tarihi
7. İslâm Dini Esasları
8. İslâm Tarihi
9. İslâm Ahlakı
10. İslâm Medeniyeti Tarihi
11. Dinler Tarihi
12. Din Felsefesi, Mantık, Din Sosyolojisi ve Din Psikolojisi
13. Tasavvuf Tarihi
14. Felsefe Tarihi
15. Araştırma Teknikleri

Kuruluşundan bu güne kadar fakülteden yaklaşık 400 öğrenci mezun olmuştur. Kendi alanlarında istihdam imkânı bulunmayan bu öğrenciler, çeşitli enstitülerde araştırma görevlisi veya Arapça hocası olarak çalışmaktadır. Bir kısmı ise Azerbaycan Dili ve Edebiyatı veya Azerbaycan Tarihî dallarında ek sertifika alarak bu branşlarda öğretmenlik yapmaktadırlar.

BDÜ İlahiyat Fakültesinden başka Şeyhülislamlik tarafından da din derslerinin okutulduğu İslâm Üniversitesi kurulmuştur. İslâm Üniversitesinin Bakü'de yerleşen merkez şubesinden başka Sumgayıt'ta, Mingçeçvir'de ve Zagatala'da şubeleri mevcuttur. Bu okulda, Kıraat, Şia Fıkıhı, Sünni Fıkıhı, Ahlak, Akaid, İslâm Tarihi, Arap Dili, Fars Dili, Hadis, Tefsir, Mantık, Coğrafya, İngiliz Dili gibi dersler okutulmaktadır. İslâm Üniversitesi daha çok devlet tarafından nezaret edilen medrese statüsündedir ve talebelerine verdiği diploma devlet tarafından tanınmamaktadır. Ancak Şeyhülislamlik bazı mescitlere buradan mezun olan elemanları görevlendirmektedir.

2. Yaygın Eğitim Kurumları

Azerbaycan'da yaygın din eğitimi daha çok özel kuruluşlarca yapılmaktadır. Merkezi Türkiye'de bulunan bazı vakıf ve cemaatlerin Azerbaycan'da tesis ettiği yaygın eğitim kurumlarında ağırlıklı olarak dinî tedrisat yapılmaktadır. Bunlar içerisinde Gençliğe Yardım Fondu'nun sponsorluk ettiği ve Şeyhülislamliğa

bağlı okulların yaygın din eğitimi alanında özel ve önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Bu teşkilat, Azerbaycan'ın pek çok bölgesinde ve Şeyhülislamlığın denetiminde Türkiye'deki İmam-Hatip Lisesi programları esasında, bölgenin özel durumunu da dikkate alarak din eğitim ve öğretimi veren okullar tesis etmiştir. Bu okullar ağırlıklı olarak din eğitim ve öğretimi verdikleri için Azerbaycan'ın Millî Eğitim Bakanlığı'na (buradaki adı Tahsil Nazırlığı) değil de, Şeyhülislamlığa bağlıdırlar. Söz konusu okulların bir kısmında hafızlık eğitimi de verilmektedir. Bir kısmı gündüz normal eğitimine devam eden okul öğrencilerine ikinci eğitim şeklinde din eğitimi vermektedir.

Bunlar yanında başta İran olmak üzere, başka devletlerin de yaygın din eğitimi alanında faaliyetleri bulunmaktadır.

Dinin Sosyal Hayattaki Tezahürleri

Azerbaycan'da Sovyet işgalinin dine vurduğu ağır darbe ve yıkımın etkileri hâlâ devam etmektedir. İnsanların din adına bildikleri, inandıkları ve uyguladıkları şeyler son derece sınırlıdır. Uzun süren menfi propaganda ve yıkım sonucunda insanlar, sünnet olmayı muhafaza etmişlerse de, gusül abdesti gibi dinin manevi temizlik adına emrettiği bir hükmü büyük oranda terk etmişlerdir. Ahiret inancı konusunda çok ciddi sarsıntılar meydana getirilmiştir. Sistematik ibadetler olan namaz, oruç, hac ve konusunda büyük eksiklikler oluşmuştur. Bütün bu yıkımlardan sonra halkın hâlâ dine saygılı olmasını bir avantaj olarak kabul etmek gerekir. Bu açıdan bakarak, Yas ve Muharremlik merasimleri adı altında korunan dindarlığı küçümsemek yerine, tamir etmek daha doğru bir yaklaşım olur. Aşağıda gerçek kaynağından elde edilemeyen ve atadan, dededen öğrenilen son derece sınırlı ve hurafelere boğulmuş olan dinin sosyal hayattaki bazı tezahürleri örnek olarak zikredilecektir. Bu uygulamalara bakarak nihai karar vermek doğru olmayacağı için bunları sadece birer vakia ve tespit olarak değerlendirmek yerinde olur.

1. İnanç ve İbadetler

1999 yılında Bakü örnek alınarak Azerbaycan'da yapılan bir din sosyolojisi araştırmasındaki verilere göre, Allah inancı konusunda toplumda ciddi bir problemle karşılaşmamıştır. Özellikle ateizm propagandasına maruz kalmamış olan otuz yaşın altındaki genç nüfus ile, dinî inançları olgunlaştıktan sonra bu propagandaya maruz kalan altmış yaş üzerindeki nesil arasında Allah'ın varlığına ve birliğine iman konusunda istenen bir oran (%94) mevcuttur. Orta grupta ise ateizmin ciddi tesirleri gözlemlenmiştir. Kur'an'a, peygamberlere ve kadere inanç konusunda da toplumun inançları sağlamdır. Detayı bilinmemekle birlikte, Şii nüfusun ağırlıklı olduğu Azerbaycan toplumunda, on iki imama iman konusunda geleneksel bir inanç ve ehlibeyt sevgisi mevcuttur. Fakat on iki imamın tamamından ziyade, Hz. Ali, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in adı bilinmektedir. Mehdi inancı da geleneksel olarak varlığını sürdürmektedir.

Bugün ise gerek örgün ve gerekse yaygın din eğitimi veren kurumlar sayesinde halkın dinî inançlar konusundaki bilgisi ve dine bağlılığı günden güne artmaktadır. Okuma yazma oranının çok yüksek olduğu bu toplumun ilgilendiği konular içerisinde dinin önemli bir yeri vardır. Bunda din eğitimi veren kurumlar yanında, Kur'ân'ın Azerbaycan Türkçesine çevrilmesinin, Azerice telif edilen dinî kitapların ve İslâm ülkeleriyle temasın önemli bir rolü vardır. Her yıl Bakü'de düzenlenen uluslararası sempozyumlarda dinî konuların azımsanamayacak bir yer tutması da bunun bir göstergesidir. Dine karşı olan yoğun eğilim, devlet yetkililerini dengeli bir din politikası arayışına sevk etmiştir. Okullarda devlet eliyle din eğitiminin verilmesi düşünceleri de bu arayışın göstergelerinden biridir.

Mezkûr araştırmamanın ibadetler konusunda ortaya koyduğu verilere göre ise durum şöyledir: Günlük namaz kılma oranı kadınlar arasında erkeklere göre daha yüksektir. Ancak düzenli namaz kılma oranı yine de çok düşüktür (%20 civarında). Ramazanda oruç tutanların oranı %31 civarında iken, gençlerin bu ibadeti yerine getirme oranının yüksek olduğu saptanmıştır. Fitre verme, kurban bayramında kurban kesme, hacca gitme oranları ise, daha çok mali durumla ilgili olduğu için hayli düşüktür. Özellikle Şii Müslümanlar Hz. Hüseyin'in kabrinin bulunduğu Kerbela şehrini ve sekizinci imam Ali Rıza'nın medfun bulunduğu Meşhed şehrini de kutsal saymakta ve buraları ziyaret edenleri de "meşhedî" ve "kerbelaî" adıyla anarak hacı saymaktadırlar. Kâbe ziyaretine göre buralara yapılan ziyaretçi oranı daha yüksektir. Bunun sebebi de daha çok ekonomiktir¹¹.

Günümüzde ibadetler konusunda gelinen noktayı şöyle özetleyebiliriz: Azerbaycan'ın kuzey ve güney diye iki ana bölgeye ayrıldığını, kuzeyde yoğun olarak Sünni nüfusun, güneyde ise daha çok Şii nüfusun yaşadığını daha önce ifade etmiştik. Sovyet işgalinden önce üç bin kadar camisi bulunan Azerbaycan'da bu gün çok az sayıda cami kalsa da belli başlı bölgelerde camiler yeniden inşa edilmiş ve edilmektedir. Buna göre her bölge kendi mezhebine göre namazını ifa etmektedir. Bakü'de ise Sünnilerin devam ettiği ve Türkiye tarafından inşa edilmiş Şehitlik, İlahiyat, Ceyranbatan, Karaçukur ve Mehdabad mescitleri faaliyettedir. Bu camilerde, Karaçukur hariç, günde beş defa ezan okunup namaz kılınmaktadır. Şii cemaat ise bu mescitlerde genellikle namazlarını ferdî olarak ifa etmektedir. Karaçukur'da ise önce Sünniler sonra Şiiler namazlarını kılmaktadır. Sovyet döneminden kalan Tezepir mescidinde ezan ve namazlar Şii mezhebine göre eda edilmekte, Göymescid'de ise yine önce Sünniler sonra da Şiiler namazlarını kılmaktadırlar. Göymescit'te aynı zamanda Sünniler Cuma namazlarını eda etmektedirler. Diğer mescitlerden Türkiye'nin inşa ettiği ve hâlihazırda görevli bulundurduğu camilerde Sünni cemaat muntazaman Cuma

¹¹ Bkz. Mehriban Qasımova, *Azerbaycan'da Dinî Hayat (Bakü Örneği)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999, s. 35-59.

namazına iştirak ederken, Şii cemaat Cuma namazı kılmamaktadır. Çünkü Şii fıkıh anlayışına göre İmam ve nâibinin bulunmadığı yerlerde Cuma namazı farz değildir, sadece ihtiyarî vaciptir; isteyen kılar, isteyen kılmaz.

1999'da Bakü örnek alınarak yapılan din sosyolojisi araştırması verileriyle bu günü karşılaştırdığımız zaman, hem mali hem de bedenî ibadetler alanında çok büyük ve müspet gelişmeler olduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce halkın ekonomik seviyesi ve dinî bilgisi günden güne artmaktadır. İnsanlar, fitratlarında var olan dine hızlı bir şekilde yönelmekte ve şartları elverdikçe dinî vecibelerini yerine getirmeye çalışmaktadırlar. Mesela, üç sene içerisinde yaptığımız gözlemlere göre namaz kılanların, oruç tutanların, hacca gidenlerin, zekât verenlerin, tesettüre riayet eden kadınların durumunda ciddi artışlar görülmektedir. Özellikle kadın nüfus ve genç nesiller bu konuda çok hızlı gelişme göstermektedir. Ancak hızlı dindarlaşma beraberinde bazı problemleri de getirmektedir. Bunların başında farklı dinî anlayışlara sahip olanlar arasındaki sataşmalar, dinî ihtilafların meydana getirdiği ihtilaf ve kafa karışıklıkları gelmektedir. Bütün bu olumsuzlukları bertaraf etmek için din eğitiminin devletin kontrolünde ve rehberliğinde olmasında acil zaruret olduğu Azerbaycan makamlarınca da kabul edilmiş durumdadır. Bu konuda dini, din psikolojisini, din sosyolojisini, dinler tarihini, mezhepler tarihini iyi bilen yerli rehberlere çok ihtiyaç bulunmaktadır. Aksi halde meydana gelecek dinî karışıklık huzur bozucu boyutlara ulaşabilir.

2. Yas merasimleri¹²

Azerbaycan'da yas merasimlerine çok önem verilmektedir. Yas meclislerinde görünen hedef ve maksat, ölene son dinî vazifeyi yapabilmek ve ölenin yakınlarının acısını paylaşmaktır. Teorik olarak yas merasimlerindeki asıl amaç insanlara din adına bir şeyler söylemek ve vefat eden adına ihsanda bulunmaktır. Uygulamadaysa yas merasimi ölenin yakınlarının ona verdiği önemin göstergesi, evlatlarının sosyal baskıdan kurtuluş kapısıdır. Ancak bu meclisler daha çok hurafelerle donatılmış din anlayışının teyit ettiği bir adet izlenimi vermektedir. Çünkü ölenin yakınları aşırı külfete girmekte ve özellikle dar gelirli olanlar adeta maddi anlamda ezilmektedir. Bundan dolayı da bu meclisleri objektif değerlendirenlerde “ölen canını kurtarıp gitmekte fakat geride kalanın canı çıkmaktadır” şeklinde bir kanaat hâkimdir. Nitekim pahalı mezar taşlarının yapılması, mezarlar üzerinde çeşitli yapıtların dikilmesi de bunun bir uzantısı olarak tezahür etmektedir. Bu coğrafyada ancak Hristiyan mezarlıkları gösterişsizdir.

Cenazeye katılmak mutlaka yapılması gereken âdetlerdendir. Cenazeye erkekler katılır, bayanlar ise belli günlerde (veya günün belli saatlerinde) kabir ziyaretlerinde bulunurlar. Definin üçüncü veya dördüncü, yedinci, kırkinci veya elli ikinci (daha çok Sünni bölgelerde) günleri ölenin ruhuna Kur'an okunduğu ve ihsanlar-

¹² Bkz: Taleh Hacıyev, “Azerbaycan'da Defn Merasimi Adetleri”, Baki Dövlət Universiteti İlahiyat Fakültesinin Elmi Məcmuəsi, No: 08 (17) Sentyabr (Eylül) 2007, s. 137-145.

da bulunulduğu günler olarak kabul edilmektedir. Bu günlerde insanlar ölenin yakınlarını ziyarette bulunurlar. Ölenin ailesine para veya yiyecek yardımlarında bulunulur. Erkek ve bayan mollalar Kur'an tilavet ederek "din" içerikli sohbetlerde bulunurlar. Bayan mollasının asıl işi ağıt yakarak diğerlerini ağlatmaktır. Öğlen ihsanda bulunulur sonra kabir ziyaretine gidilir. Bakü'den Hazar kıyısıyla İran'a doğru uzanan ve Şii nüfusun yaşadığı yerleşim birimlerinde bu durum yedi gün devam eder. Ayrıca Şii bölgelerdeki yas meclislerinde mersiye okunması daha sıklıkla olmaktadır. Ayrıca Perşembe günü aile fertleri toplanarak ölenin adına ihsanlarda bulunurlar. Definin kırkinci gününe kadar böyle devam eder ve bundan sonraki ilk yıldönümünde ihsanlar verilir. Bir yıl içinde ölenin en yakınları düğün yapamaz. Ölümünden sonra ilk gelen ilk dinî ve millî bayram (Kurban, Ramazan ve Nevruz Bayramı) "kara bayram" olarak adlandırılır. Bu bayramda ölenin kabrine gidilir, Kur'an okunur, katılanlara ikramlar yapılır.

3. Muharremlik Merasimleri ve Aşure¹³

Azerbaycan'da özellikle Şii Müslümanların yoğun olduğu bölgelerde Muharremlik merasimleri ve aşure günü kutlamaları ve etkinlikleri yapılır. Bu merasim, Hz. Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi olayını zihinlerde canlı tutmak ve Şii anlayışın haklılığına vurgu yapmak maksadı ile yapılır ve dinî-mistik bir karakter taşır. Bu törenlerin baskın unsuru mersiyeler söylemek ve sine vurmak ve vücudundan Hüseyin aşkına kan akıtmaktır. Azerbaycan'da Muharremlik merasimi Hz. Hüseyin'in şehit edildiği Aşura gününde yani Muharrem ayının 10. Gününde başlar. İlk on gün konu ile ilgili rivayetler anlatılır, mersiyeler söylenir ve siyah renkli matem bayrakları asılır ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi temsili olarak gösterilir. Aşure gününden başlayarak kırkinci güne kadar "ihsan" denilen ziyafetler verilir. Türkiye'de ve başka bölgelerde bu ayın anısına pişirilip dağıtılan aşure çorbası yerine Azerbaycan'da "hedik" adı verilen aş dağıtılır. aşure ile aynı içeriğe sahip olan hedikin tek farklı tarafı tatlı olmamasıdır. Bu günün esprisine uygun olarak hedik şekersiz olarak pişirilir. Çünkü Şii halkın anlayışına göre Aşure yas bayramıdır, bu bayramda tatlı ikram etmek uygun olmaz. İmamın şahadetinin üçünde, yedisinde ve kırkında ihsan vermek daha faziletli kabul edilir. Bunlara "Ali sofrası" da denilir. Bu günlerde mescitlere gidenler sinelerini döver, mersiyelere iştirak eder ve kollarına ve başlarına "nezir bağı" adı verilen siyah bantlar bağlarlar. Muharrem ayında ve Safer ayının onuna kadar yani İmamın kırkinci günü dolmadan Azerbaycan'ın Şii Müslümanları düğün, doğum günü ve bayram kutlamaları gibi eğlenceli meclisler düzenlemez ve bu gibi etkinliklere iştirak etmez. Sünniler ise bu gibi konularda Şii Müslümanların inancına saygılı davranmaya itina gösterir, onlar da bu gibi meclisleri ertelerler.

¹³ Bkz: Abdulvahap Taştan, "Azerbaycan'da Dini Yaşayışın Geleneksel Tezahürü: Muharremlik Merasimleri", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı: 11, Kayseri 2001, s. 105-110.

4. Nikâh Merasimleri ve Düğünler

Azerbaycan'ın çoğu bölgelerinde resmî devlet nikâhıyla beraber imam nikâhının yapılması da gerekli sayılmaktadır. Hatta bu konuda Şii ahalinin Sünnilere nispetle daha muhafazakâr olduklarını da söyleyebiliriz. Dinî nikâha “kebin kesme”, resmî nikâha ise “zaqs” adı verilmektedir. Evlendirme dairesinde aynı zamanda bir din görevlisi (ahund) bulunmakta ve dinî nikâh kıymaktadır. Bunun için bir gayr-i resmî belge de düzenlemektedir. Muta nikâhı burada “siyğa” diye anılmaktadır. Bu şekildeki evliliğe Şii Müslümanlar rağbet etmektedir. Devlet tarafından yasaklanmış olmakla beraber halk arasında bu şekilde evliliğin olduğu bilinmektedir.

Düğünler genellikle modern tarzda yapılmakta ve misafirlere çeşit çeşit yiyecekler ikram edilmektedir. Bazen “derviş toyu” diye isimlendirilen musiki ve alkollü içkilerin olmadığı düğünler de yapılmaktadır. Bu düğünler insanların büyük çoğunluğu tarafından hoş karşılanmamakta ve “yas” diye nitelendirilmektedir. Dindar olan genç nesil genellikle alkollü içkilerin verilmediği ama müziğin bulunduğu düğünler yapmaktadırlar.

5. Bayramlar ve Bayram Etkinlikleri

1. Dinî Bayramlar

Azerbaycan'da Ramazan ve Kurban bayramlarının insanlar her zaman bilincindedirler. Ancak insanların bir araya gelerek bu bayramları diğer özel günler gibi daha içten, samimi ve merasim oluşturacak bir şekilde kutlamaması Sovyet döneminden kötü bir miras olarak tevarüs etmiştir. Bayram ve Cuma namazlarına gelenler büyük oranda gençlerden oluşmaktadır. Bayramlarla ilgili çıkan diğer bir problemse bayram gününün tayin olunmasıyla ilgilidir. Bunun nedeni Türkiye, İran ve Suudi Arabistan'ın bayram günü olarak farklı günleri göstermeleridir. Bu da zaman zaman aynı günde bayram yapılamamasına sebep olmakta ve cemaat arasında ihtilaf meydana getirmektedir.

2. Nevruz Bayramı

Bilindiği gibi Nevruz eski Ön Asya kavimlerinin yılbaşı ve bahar bayramı olarak bilinmektedir. Yeni gün anlamına gelen nevrüz, güneşin Koç Burcuna girdiği gün olup Rumî takvimde Mart'ın 9'una, Miladi takvime göre ise 21-22 Mart'a tekabül etmektedir. İran mitolojisine göre nevrüz ihtişamın sembolü olan Cemşid'in tahtına çıktığı gündür. Bu sebeple o bu günü bayram ilan etmiştir. Daha sonra Sasaniler, Abbasiler, Büyük Selçuklular, Moğollar, Safeviler ve hatta Osmanlılar devrinde İran'dan Mısır'a bütün ülkelerde Nevruz gününden itibaren bir hafta bayram olarak kabul edilmiş ve kutlanmıştır. Bu günlerde yapılan bayramın en büyük nişanesi ateş yakılması, ateşin üzerinden atlanması ve insanların birbirine su serpererek şenlik yapmasıdır. Çeşitli yörelerde Nevruz bayramı günü kabir ziyaretleri yapılmakta ve ikramlarda bulunmaktadır. Os-

manlıda II. Meşrutiyetten sonra Nevruz kutlamaları yerini 5 Mayıs'ta yapılan Hıdrellez'e bırakmıştır.

Nevruz bayramı Şii nüfus arasında dinî niteliğe büründürülen bir bayramdır. Yapılan birçok tartışmaya rağmen Nevruz kutlamaları bir taraftan eski inançların uzantısı olarak, diğer taraftan ise "Hz. Ali'nin tahta çıkma" bayramı olarak kutlanmaktadır.

Azerbaycan'da Nevruz Bayramı İslâm'dan önce de kutlanan bir bayramdır. Bu gün Nevruz Azerbaycan'da resmi devlet bayramı olarak kabul edilmekte ve Ramazan ve Kurban bayramından çok daha ihtişamlı ve coşkulu olarak geçmektedir. Dinî bir nitelik atfedilmeyen bu bayramda daha çok baharın gelişi ve yeni bir iklime giriş kutlanılmaktadır. Baharın ve yeşilliğin sembolü olarak da bir tepsi içerisine "semeni" denilen buğday ekilmektedir. İnsanlar bunları ya kendisi ekmekte veya satın almakta evlerine, işyerlerine koymakta hatta hediye olarak götürmektedirler. Büyükçe yakılan ateşin üzerinden atlanmaktadır. Bu atlamaya verilen anlam, bütün zorlukların ve kötülüklerin eski yılda kalması, yeni yılda ise kolaylık ve temizliğin olmasıdır.

6. Türbeler ve Nezir Kutuları¹⁴

Türbeler halkın dinî hayatında önemli yere sahiptir. Türbeler genellikle din âlimlerinin, şeyhlerin, tarikat büyüklerinin ve İmamiyye Şia'sında özel saygı duyulan On İki İmamın akrabalarının mezarları üzerinde yapılagelmiştir. Türbelerin önemi sadece ziyaretgâh olmalarından kaynaklanmamaktaydı. Özellikle Sünni halk arasında türbeler etrafında genellikle şeyhlerin tekke ve zaviyeleri bulunmaktaydı. Burada müritler yetiştirilmekte, dinî tedrisat yapılmakta ve ulema arasında dinî konularda tartışmalar yapılmaktaydı. Türbeler genellikle kervan yolları üzerinde bulunmaktaydı. Onun için de türbelerde yolcuların konaklaması için de yerler bulunmaktaydı. Bütün bu hizmetleri yürütebilmek için türbelere ciddi boyutlarda yardımlar yapılmakta, emlak vakfedilmekteydi.

Azerbaycan'da bağımsızlık öncesi dönemde Sovyet rejiminin dine, dinî değerlere ve dinî vecibeleri yerine getirmeye karşı menfi tutumu halkın nazarında pirlere önemini artırmıştır. Halk bir anlamda dinî ihtiyacını pirlere ve türbeleri ziyaret ederek karşılamış ve dinle ilişkisini bu sayede devam ettirmiştir. Azerbaycan'ın değişik bölgelerinde pirlere bulunmaktadırlar. Bunlar arasında Bakü'de bulunan ve Bibi Heybet denilen VIII. İmam Ali Rıza'nın kız kardeşi adına yapılan türbe, Bakü'nün Nardaran köyünde bulunan ve yine Şii imamların Rehime adındaki bayan akrabalarından birine ait olan türbe, Merdekan kentindeki "Mir Mövsüm Ağa" türbesi en meşhurlarıdır. Halk arasında bu türbeler ve buralarda yatanlar hakkında çeşitli keramet ve rivayetler anlatılmaktadır. Bu kerametler

¹⁴ Bkz: Meşedihanım Nemet, *Azerbaycan'da Pirlere: Sosial-İdeoloji, İktisadi-Siyasi Merkezler*, Bakü, 1992.

dolayısıyla da pirlar ve ziyaretgâhlar etrafında oluşan çeşitli hurafe ve menfilikler bulunmaktadır.

Bu gün Azerbaycan'da pir adı verilen türbelere rağbet ve ziyaret dinî inancın en güçlü unsurlarından biridir. Ancak türbe ziyaretleri etrafında dinen tasvip edilemeyecek bazı inanç ve uygulamalar bulunmaktadır. Günlük hayatında dinî vecibelerini yerine getirmeyenler bile pirlere ziyareti vazgeçilmez bir dinî vecibe olarak algılamaktadır. Hatta pirleri ziyaret adeta diğer dinî vecibelerin yerini tutacakmış gibi bir inanç vardır. Yine pirlere inanmak ve onları ziyaret dindarlığın da bir ls sayılmaktadır. Mezarların tavaf edilmesi, sunulan dileğin pir tarafından yerine getirileceğine inanılması, bir için hayırlı olması için mutlaka pirleri ziyaret etmek gerektiğine inanılması gibi hususlar dinen tasvip edilemeyecek bazı hususlardır. Bunların çoğunun dinî bilgi eksikliğinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Her türbenin yanında “nezir kutusu” denilen kumbaralar bulunmaktadır. İnsanlar gelip geçerken buralara adaklarını bırakmaktadırlar. Para atmadan geçenin işinin rast gelmeyeceğine inananlar da vardır. Genelde insanlar Allah'tan dileğine buralara bırakılan adağı vasıta kılmaktadırlar. Yine adak kurbanları buralarda kesilmekte ve buralarda daha çok kabul olunacağına inanılmaktadır.

Azerbaycan Tarihinde Dinin Algılanışı

Klasik Dönemde Din Algısı

IX. yüzyılda Azerbaycan'da hilafete karşı direnen Babek isyanı, İslâm'ın geldiği dönemde burada yerleşik bir kültürün varlığını göstermektedir.¹⁵

Azerbaycan'da din ve özellikle mezhep tarih boyu bir şekilde ve belli bir yere kadar çatışma sebebi olmuştur. Bu anlamda Safevi devletinin kurulduğu XVI. Yüzyıldan sonra meydana gelen şii-Sünni atışmaları halkı ciddi anlamda tedirgin etmiřtir¹⁶.

Önceleri Azerbaycan bir taraftan Osmanlı, te taraftan İran'ın din politikaları sebebiyle sıkıntılı ve çatışmalı yıllar yaşamıştı. Ancak Rusya'nın bölgede hâkimiyet kurup, oraya Hristiyan Ermenileri yerleştirip onlara pozitif ayrımcılık yapması, şii-Sünni çatışmasında ciddi bir azalma meydana getirmiştir. Hatta ortak düşman olan Rus ve Ermenilere karşı ittifak bile yapılmıřtır¹⁷. Bu ittifakta, bölgede hâkim duruma gelen ve şeyh İsmail şirvani ve Hamza Nigar tarafından temsil edilerek yaygınlaştırılan Nakşibendiyye-Halidiyye tarikatının da

¹⁵ Behram Hesenov, s. 18.

¹⁶ Arif Yunusov, s. 76-77; Behram Hesenov, s. 19-24.

¹⁷ Behram Hesenov, s. 24-25, 31-33.

büyük rolü olmuştur. Bu tarikata müntesip olanların Ehl-i beyt vurgusu Şii-Sünni ittifakında temel ve ortak bir nokta olmuştur¹⁸.

Ruslar, Sünni ve Şiileri parçalamak, din âlimlerinin toplumsal etkilerini kırmak ve rejime sadık din adamı yetiştirmek adına Tiflis'te Şiileri temsilen Şeyhülislamlık, Sünnileri temsilen de Müftülük kurumu oluşturdu¹⁹.

XIX. yüzyılda oluşum sağlayan Azeri aydınlar, dini dışlamadıkları gibi, dinî değerlerin savunuculuğunu da yaptılar. Bu aydınlar arasında ateizm nadir görülen bir durum oldu ve ateizm Azeri aydınlar arasında hiçbir zaman müstakil bir ekol haline gelmedi²⁰. Çünkü onların Ruslar tarafından dışlanmasının ve negatif ayrımcılığa tabi tutulmalarının esas sebebi, dinden beslenen millî kimlikleri idi.

Azeri aydınlar, XIX. ve XX. Yüzyılın başlarında dinî, millî ve kültürel kimliğin korunmasının en temel unsuru olarak görmüşlerdir²¹.

Sovyetlerin baskıcı, bozucu, dejenere edici sistemi ile yetişen Sovyet kuşağında din bilginlerine karşı olumsuz bir tavır vardır²². Ancak bunun temel nedeni, Sovyetlerin gerçek âlim tipini yok ederek onun yerine ikame ettiği bilgisi, kapasitesi, etki alanı ve saygınlığı sınırlı mollalardır. Şairlerin şiirlerinde ve yazarların roman ve piyeslerinde eleştirilen de hep bu tiplerdir. Sovyet politikası ürettiği ve bu yetersiz âlim tipi üzerinden de dine, dindara ve dinî değerlere vurmayı hedeflemiştir.

Sovyet dönemi Azerbaycan'ında dinî değerlerle millî değerler iç içe idi. Millî değerleri savunmak aynı zamanda dinî değerlere sahip çıkma anlamına geliyordu. Din, millî değerlerin korunmasına güç katıyordu. Azeri halkı her şeye rağmen büyük bir direnç ve maharetle dine saygılı ve hasret kalmayı başarabilmişti. Sovyetlerin planlarından biri, dinden soyutlanmış bir millî kimlik oluşturmaktı. Hâlbuki Azerbaycan'da din geleneklere yedirilerek bir habitus haline getirilmiş ve bu şekilde korunmuştu. Ancak siyasal İslâm'a taraftar olanların sayısı ciddi anlamda azalmıştı²³. Dolayısıyla bu anlamda bir din Azerbaycan halkı için fobi olmak şöyle dursun, millî kimliğin korunması, sürdürülmesi ve bağımsızlığa giden süreçte bir umut ışığı olmuştur.

Bağımsızlık Sonrasında Din Algısı

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da bağımsızlığı takip eden birkaç yıl (1988-91) içinde İslâmî devrimin gerçekleşeceği ve siyasal İslâm'ın hâkim olacağı dü-

¹⁸ Behram Hesenov, s. 33-34.

¹⁹ Behram Hesenov, s. 35-36.

²⁰ Behram Hesenov, s. 51.

²¹ Behram Hesenov, s. 70.

²² Behram Hesenov, s. 118.

²³ Behram Hesenov, s. 130-137.

şünülmüştü²⁴. Zira halkın yıllardır susadığı dine ve dinî değerlere çok büyük ilgi vardı. Halk cephesi de bu alandaki özgürlüklerin önünü sonuna kadar açmıştı. Bu durum Müslümanlar adına umut verici bir gelişme olduğu halde İslâm karıştırları açısından fobi oluştuyordu.

Azerbaycan'da dinin umut ışığı olmasından fobi kaynağı olmaya doğru gitmesinin temel sebeplerinden biri, Selefiler adı verilen ve körfez ülkelerinden beslenen din anlayışının tebliğ edilmesidir. Bu din anlayışında sertlik, şiddete başvurma, dinî nassları literal olarak yorumlama, esnek olmama, doğruyu teke indirgeme ve bunu da sadece kendi yorumuna hapsedme gibi zaaflar mevcuttur. Bu da Azeri halkın geleneksel din anlayışıyla çatışmaktadır. Aynı durum komünizm sonrası Balkan ülkelerinde de yaşanmıştır.

Bilindiği üzere, bağımsızlık sonrası Azerbaycan'a dinî, kültürel ve eğitim alanında rehberlik etmek için birçok İslâm ülkesinden gidenler olmuştur. Elçibey'in çıkardığı kanun bu anlamda son derece geniş imkânlar tanımıştır. Gidenlerin temel hedefi, Sovyet sisteminin hâkim olduğu yıllarda gerçek dinî bilgiden mahrum bırakılan Azeri halkına dinî bilgileri yeniden taşımaktır. Türkiye başta olmak üzere, bazı Arap ülkeleri de bu konuda Azerbaycan'ın yardımına koşmuşlardır. Ancak Arap ülkelerinden gelen din anlayışı bölgeye Selefi ve Vahhabiliği taşımıştır. Bir anlamda Azerbaycan halkının geleneksel din anlayışıyla tam zıt kutbu oluşturan bu akım sempati yerine büyük oranda antipati toplamıştır. Hâlbuki halkın din adına uygulayageldiği hurafelerin ortadan kaldırılması zamanla ihtiyaç göstermekte idi ve bu tedricilik yöntemini gerekli kılmaktadır. Bu anlamda sert bir tutum halk arasında ciddi çatışmalara ve ayrışmalara sebep olabiliirdi. Nitekim de öyle oldu. Din olarak bilinen türbe ziyaretleri, yas meclisleri, Muharremlik merasimleri gibi alanlara saldıran selefi anlayış din adına fobi oluşturmuş ve Azerilerden tepki almıştı. Hatta sırf bu yüzden dine sıcak bakmayan bir kitleden de bahsedilmektedir. Bu ülkede din alanında meydana gelen fobinin kaynağı asla din ve dinî değerler değildir. Özellikle bağımsızlık sonrası (1992) Halk Cephesi lideri Elçibey'in din özgürlüğü alanındaki yaklaşımları sonucu din alanına dışarıdan müdahaleye de imkân veren yasanın çıkarılması bu alanda fobiye besleyen unsurlardan biri olmuştur. Zira dışarıdan dinî tedrisat ve tebligat maksadıyla ülkeye çok farklı grup ve anlayış girmiştir. Bunların birbiriyle çatışması din alanında önce bir kaosa daha sonra da fobiye yol açmıştır. Bu sebeple söz konusu itici anlayışlar hem halktan hem de devletten tepki almışlardır. Halk tepkisini rağbet etmeyerek, devlet ise tebliğ ve barınma imkânı vererek göstermiştir.

Bu ülkede dinin bir fobi kaynağı olması sadece halk arasında değil devletler arasında da gözlemlenebilen bir durum olmuştur. Devlet olarak Azerbaycan tamamen Şii anlayıştan beslenen dine karşı fobisel bir tepki vermektedir. Çünkü

²⁴ Behram Hesenov, s. 11.

bu şekilde bir din anlayışı ülkeyi tamamen İran'a yaklaştırmaya, içişlerine karışmasına yol açma ve sonunda asimilasyona kadar götürecek bir sürecin tetikçisi olabilir. Bu aynı zamanda Azerbaycan'ı en önemli müttefiki ve samimi destekçisi olan Türkiye'den uzaklaştırabilir. Ülkenin tamamen Sünni İslâm'dan beslenmesi yönetimi içerisindeki Şii nüfus ve İran karşısında zor durumda bırakabilir. Ülkenin siyasal İslâm'a teslim edilmesi ise rejimin hiç işine gelmez. Bu bağımsızlığı ve tarih boyu uğrunda savaşılan millileşmeyi de olumsuz yönde etkiler. O zaman Azerbaycan'ın kendi millî çıkarlarını zedelemeyecek dengeli bir din anlayışını arayıp bulması gerekir. Ancak bu durumda din fobi kaynağı olmaktan çıkar. Bunun için ülkenin kendi iç dinamiklerini harekete geçirerek ülkede esasî millî ve yerli kadrolardan oluşan, ülke şartlarına uygun bir din eğitimi vermek gerekmektedir.

Azerbaycan toplumunda siyasal İslâm'ın rağbet görmemesi, bu toplumun zaman zaman Ermeni ve Ruslarla beraber hareket eden, kendi ülkesinde bulunan Azerilere zulmeden İran'ın büyük etkisi olmuştur. Azeri halkı bu tür bir İslâm'ın kaynağında her zaman kendilerini sömürmek ve bitirmek isteyen İran'ı görmüşlerdir.

Sonuç

Azerbaycan İslâm'la tanıştığı günden beri dini millî kimliğin ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Bunda bu halkın din ve milliyetleri sebebiyle negatif ayrımcılığa maruz kalmalarının da önemli bir etkisi olmuştur. Azerbaycan halkının dine olan bağlılıklarını kıramayan karşıt güçler bu bağlılığı farklı yönlerden örselemeyi denemişlerdir. Bunun için yapılan sinsi planlardan biri, Azeri halkının din anlayışına müdahale etmek ve sahih din anlayışını hurafelere indirgenmiş bir din haline getirmek olmuştur. Bunda büyük oranda başarı sağlandığını esefle kabul etmek gerekmektedir. Elbette bu sonuca bir anda veya kısa bir süreçte ulaşılmamıştır. Rusya'nın bölgeye müdahalesinin tarihî aşamaları doğru okunduğu zaman hedefin topraktan çok din olduğu rahat bir şekilde anlaşılabilir. Zira Azerbaycan coğrafyasını maddi olarak ilhak edemeyen Rusya, onların bölgesel jandarması gibi çalışan Ermeniler ve zaman zaman değişik saiklerle onlara katkı sağlayan Farslar manevi ilhakı hedeflemişlerdir. Bunun için Ruslar, gerek çarlık döneminde ve gerekse Bolşevik ihtilalinden sonra bölgeye yönelik siyasetinde dine müdahaleyi hep ilk hedef olarak seçmiştir. Zira Azeri halkının asimilasyonu için çok bağlı bulundukları millî kimliğin, onun zedelenmesi için de bu kimliğin çimentosu olan dinin manipüle edilmesi gerekiyordu. Zaman zaman din alanında keskin yasaklamalar yapan Ruslar, bir dönem dinin temel esasî olan iman ve ibadetleri alaya alıcı, mantıksız olduğunu telkin edici ve onların insanları medeniyetten uzaklaştırıcı olduğuna dair propagandalar yapmışlardır. Bu alanda başarı sağlama adına gerçek din âlimlerini ortadan kaldırma, sürgün etme, din eğitimini yasaklama, resmî din adamı yetiştirme, kendi propagandalarını benimsemiş yerli yazarlara kitap telif ettirme, roman, piyes, sinema

gibi araçlarda dini alaya alan temalar işleme gibi her yolu denemişlerdir. Sonuçta Azerbaycan halkı her şeye rağmen dine olan bağlılığını büyük oranda korumuştur. Ancak din adına halkın sarıldığı ve icra ettiği şeylerin büyük çoğunluğu gerçek dinden çok uzak olmuştur. Çünkü gerçek dinin bilgi ve ilham kaynakları kurutulduğu gibi, yaparak öğretme imkânı da ortadan kaldırılmıştır. Nesiller arası pratik din aktarımına büyük oranda imkân tanınmamıştır. Mevcut din de ehil olmayanlar tarafından temsil edildiği için istismara ve dünyevi kazanca alet edilmeye açık hâle getirilmiştir. Sabir gibi büyük şairlerin eserlerinde din adamlarına yönelttiği eleştirileri bu süreçle birlikte değerlendirmek gerekir²⁵. İşte bu şekildeki bir din halkın nazarında bir anlamda fobisel bir hâl almıştır. Çünkü bu algıya sahip olanlar mollanın kendilerini sömüreceğine inanır olmuşlardır. Din adına görev ifa edenler etrafında oluşturulan olumsuz kanaatlerin altında da aslında bu fobi yatmaktadır.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ına geldiğimiz zaman fobinin yön değiştirdiğini görmekteyiz. Azerbaycan hanlıklar döneminde şeriatla idare edilen bir ülkedir. Ancak Batı'nın diğer ülkelerde yaptığı şeriat aleyhindeki propagandaları burada aynen yapan Rusya'nın din politikası sonucu şeriat korkulan bir şey haline getirilmiştir. Bağımsızlıktan sonra bölgeye dışarıdan taşınan din hizmetlerinin bir kısmı da bu korkuyu maalesef besler duruma gelmiştir. Bunların başında İran kaynaklı Şii din anlayışı ile Selevî söylemin tesirinde kalan Sünnî din anlayışı gelmektedir. Şia dini tek yoruma indirerek bunu kendi ambalajıyla sunarken, Selevî söylem haklın kültürel durumunu ve tedricilik yöntemini hiçe sayarak hareket etmektedir. Bu her iki anlayış da Azeri halkını tedirgin etmektedir.

Sonuçta İslâmofobi'nin tesiriyle Azerbaycan'da son yıllarda din algısında bir fobi oluşmuştur. Güvenlik gerekçeleriyle Azerbaycan hükümeti bu konuda bazı tedbirler almıştır. Bu cümleden olarak dışarıdan izinsiz dinî eserlerin ithali yasaklanmış, dışarıda tahsil görenlerin dinî hizmetlerde görev alamayacağı esası benimsenmiş ve belli yerlerin dışında dinî eserlerin satışına izin verilmeyeceği ifade edilmiştir. Azerbaycan'da din alanında basılacak kitapların Dinî Kurumlarla İş Üzre Dövlət Komitesi'nden izin alması şart koşulmuştur.

Dışarıdan gelen dinî eserlerde yer alan farklı dinî fikirlerin halkın kafasını karıştırdığı, halk arasında istenmeyen, anlayış ve davranışlara yol açtığı ve kontrol edilemeyecek noktalara vardığı gerekçelerle genel anlamda dine, din tebliğine ve dinî edebiyata oldukça ihtiyatlı yaklaşılmaktadır. Bu alanda özgürlükten çok kısıtlama anlayışı hâkimdir. Bunun için bazı cami ve mescitler çeşitli güvenlik problemi yaşattıkları gerekçesiyle ibadete kapatılmış durumdadır.

²⁵ Bu konuda bir değerlendirme için bk. "Azerbaycan'ın Büyük Şairi Mirze Elekber Sabir'in Bazı Şiirleri Işığında Devrinin Din Anlayışına Yönelttiği Tenkitler", Azerbaycan Respublikası Teshil Nazirliyi Azerbaycan Diller Üniversitesi Azerbaycan Yazarlar Birliyi tarafından düzenlenen Azerbaycan Edebiyatına Yeni Deyerler Prizmasından Baxış adlı uluslararası konferans, 13-14 Dekabr, Bakı-2006.

Azerbaycan'da dinî ve hafıza dönüşümlerinin tarihî seyrini konu alan bir araştırma şu hipotezleri öne sürmüştür ve doğruluğunu ispata çalışmıştır:

1. Azerbaycan'da dinî kimliğin biçimlenmesinde bölgedeki etnik ilişkiler önemli rol oynamıştır.
2. Sovyet döneminin resmi ideolojisi sebebiyle Azerbaycan'da din tasfiye edilmiş ve dinî inanç ve dinî yaşamla ilgili sofistike bilgiler konusunda başvurulabilecek her türlü merci ortadan kaldırılmıştır.
3. Sovyet döneminde gelişen milletleşme süreci Azerbaycan'da dinî kimliğin şekillenmesinde önemli olmuştur.
4. Azerbaycan'ın bazı etnik-kültürel özellikleri, Sovyet döneminde burada dinî inançların muhafaza edilmesinde önemli fonksiyon icra etmiştir.
5. Sovyet döneminde dinî inanç ve yaşamla ilgili sofistike bilgiler konusunda başvurulabilecek bütün mercilerin ortadan kaldırılması, millileşme sürecinde şekillenen millî kimlikle bağdaştırılabilen bu tür mercinin biçimlenmesini engellemiştir. Bu durum bağımsızlık döneminde dinî yaşam ve inançların düzenlenmesi konusunda büyük ölçüde yerli olmayan dinî faaliyetlere bağımlı kalmaya sebep olmuştur.
6. Sovyet döneminde dinî kimliğin özellikleri görece homojen olduğu halde, bağımsızlık döneminde diğer İslâm ülkelerinden gelen dinî faaliyetler çoğul bir yapıya doğru değişime sebep olmuştur. Bununla birlikte söz konusu dinî faaliyetler Azerbaycan toplumunun tarihi-kültürel arka planıyla ve mevcut millî kimliğiyle uyumadığı için geniş toplum kesimleri üzerindeki etkisi sınırlı kalmıştır²⁶.

KAYNAKLAR

- ALBAYRAK, Halis, "Azerbaycan'da Din", *Türk Dünyasının Dinî Meseleleri* (Kutlu Doğum Haftası: 1997), Ankara 1998, s. 131-147.
- ALİYEV, Rafiq, *Devlet ve Din*, Bakü 2006.
- ARIK, Durmuş, *Azerbaycan Türklerinin Dini Tarihi ve Halk İnanışları*, Ankara 2005.
- BABAŞLI, Memmedali, "Çarlık Rusyası Döneminden Günümüze Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", *Uluslararası Türk Dünyasının İslâmiyete Katkıları Sempozyumu*, 31 Mayıs-1 Haziran, İsparta 2007, s. 217-224.
- BENNIGSEN, Alexandre, QUELQUEJAY, Chantal Lemercier, *Stepde Ezan Sesleri. Sovyet Rejimi Altındaki İslâm'ın 400 Yılı*, Çev. Nezih Uzel, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1981
- BENNIGSEN, Alexandre, QUELQUEJAY, Chantal Lemercier, *Sufi ve Komiser: Rusya'da İslâm Tarikatları*, Çev. Osman Türer, Ankara: Akçağ Yayınları, 1988

²⁶ Behram Hesenov, *Azerbaycan'da Din*, s. 239-242.

- BÜNYADOV, Ziya, “Azerbaycan”, DİA, IV.
- BÜNYADOV, Ziya, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1994.
- CORNELL, Svante E., *The Politicization of Islam in Azerbaijan*, Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Paper 2006.
- EFENDİYEV, Oqtay, *Azerbaycan Safeviler Dövləti*, Bakı: Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993.
- EHEDOV, A., *Azerbaycanda Din ve Dinî Təsisatlar*, Bakü 1991
- ELİYEV, İqrar, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı 1993.
- ERGUN, Ayça, “Azerbaycan’da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri”, Bilig, yaz 2010, sayı: 54, s. 139-160.
- HACIYEV, Taleh, “Azerbaycan’da Dəfn Mərasimi Adətləri”, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, No: 08 (17) Sentyabr (Eylül) 2007, 137-145.
- HESENOV, Behram, “Azerbaycan’da Sovyet Sistemi İçində İslâm”, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, No: 10 (17) Sentyabr (Eylül) 2008, s. 211-223.
- HÜSEYİNLİ, Resul, *Azerbaycan Ruhaniliyi (Hanlıklar Çağından Sovet İşğalınədək Olan Dövrde)*, Bakü: Kür Neşriyatı, 2002.
- KAHRAMAN, Abdullah, “Azerbaycan’da Dinî Hayat”, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 31 Mayıs-1 Haziran, İsparta 2007, s. 207-216.
- KALAFAT, Yaşar, “Güney Azerbaycan’da Din”, Türk Dünyasının Dinî Məsələləri (Kutlu Doğum Haftası: 1997), Ankara 1998, s. 149-157.
- MEMMEDLİ, Hüseyinqulu, *Qafqazda İslâm ve Şeyhülislamırlar*, Bakü 2005.
- MUSAYEVA, Şəhla Musa Gızı, “Azerbaycan’da Din-Dövlət Münasibətləri”, Bakı Dövlət Universiteti İlahiyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, No: 14 Sentyabr (Eylül) 2010, s. 207-224.
- NEMET, Məşədihanım, *Azerbaycanda Pirlər: Sosial-İdeoloji, İktisadi-Siyasi Mərkəzlər*, Bakü, 1992.
- ODER, Kerim, *Azerbaycan*, İstanbul 1982.
- PAŞAZADE, Allahşükür, *Gəfəzda İslâm: Tarih ve Müasirlik*, Bakü, 1991.
- QASIMOVA, Mehriban, *Azerbaycan’da Dinî Hayat* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara 1999.
- SEZGİN, Abdulkadir, I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakəreləri (1-15 Kasım 1993), Ankara 1995, 29-45.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, “Azerbaijan: The Hidden Faces of Islam, World Policy Journal Fall-2002, s. 69-76.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, *Müslüman Cəmaətlər Ulusal Kimliyə Rus Azərbaycan’ı 1905–1920*, çev. Nuray Mert, İstanbul, 1988
- TAŞTAN, Abdulvahap, “Azerbaycan’da Dinî Yaşayışın Geleneksel Təzahürü: Muharremlik Mərasimləri”, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültəsi Dergisi, sayı: 11, Kayseri 2001, s. 105-110.

TOGAN, Ahmed Zeki Velidi, “Azerbaycan’ın Tarihî Coğrafyası”, Azerbaycan Yurt Bilgisi, I/1(1932).

VELİHANLI, Naile, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993.

VELİYEV, Mehmed Hesən, *Azerbaycan*, Bakı: Azerbaycan Dövlət Neşriyyatı, 1993.

YILDIZ, Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, İstanbul: Yitik Hazine Yayınları, 2006

YUNUSOV, Arif, *Azerbaycanda İslâm*, Bakü 2004.

The Perception of Religion in Azerbaijan: The Adventure of Transformation from Hope to Phobia

Prof. Dr. Abdullah Kahraman

ABSTRACT

Azerbaijan, a place where throughout history Turkish people have lived in mostly met with Islam during the time of Hz. Omar. Azeris who have highly strong national identity joined Islamic and Turkish identity. The only way of surviving against the threaten of the Persian and Russian is to save national identity and culture. Therefore the people of the region have exposed to continuous threaten of Russians' and Irans' invasion. Iran interfered into Azeris' sect; on the other hand Russians interfered their religion, culture and identity. Azerbaijan was mainly sunni till the time when it occupied by Şia Safevi Shah Ismail. After this invasion some shia people brought from iran were placed into different regions of Azerbaijan and some sunni people displaced from Azerbaijan were also placed in to the territories of Iran. Thus, by spreading Shiism in Azerbaijan Iran has aimed to assimilate the region in

terms of sectarian. Thousands of people were killed during this exchange of populations. Today Sunnis live usually in the north of Azerbaijan and Shiites living in the south. On the other hand, Russia began to intervene in the region since 17. century by establishing political dominance as well as land occupation. To achieve their ambitions, they received always support from Armenians and sometimes from Iran. Azeris firmly connected to their national identity and culture to survive and to resist against Russian domination. They have seen religion as an integral part of this culture, and many times they preferred to protect national identity by defining it as the same with religious identity. They always applied to Ottoman Empire To protect their national identities and religious structures and got support. Russia and Iran have pressed on Azerbaijan by evaluating opportunity of weakness of Ottoman because of the wars. Therefore, sectarian struggles based on Shia-Sunni conflict in Azerbaijan occurred. However, after the Russian occupation, the sectarian conflict has left its place to agreement. Shiites and Sunnis against the common enemy, Russia, formed an example of alliance. Therefore history of Azerbaijan is full of rich experiences in terms of living together with other identities and toleration. . It is necessary to read the history of this country in this regard. As a result of this reading, it is possible to see the most beautiful examples of religious, ethnic and sectarian tolerance in this country. Russia and Iran who are disturbed from this alliance punished some leaders of the alliance. Shia-Sunni alliance continued until independence. As this period of history Azerbaijani people have no a negative view about religion, any phobia against religion. Because existence of this nation based on the religion. After the invasion why Russia targeted religion, religious leaders-clerics, religious institutions providing education, temples and religious values shows the importance of religion for Azeris.

Is there a religio-phobia in Azerbaijan? We can answer the question in two ways: Azerbaijani people who internalized religion as a feeling give a place for religion in their life. It is always questionable that religion in the minds whether proper to authenticity of real religion-Islam or not? Or beliefs and practices on the name of religion have any relation to superstitions? Because peoples' link with true religious scholars and institutions has been broken off, it is true that present religious understanding of Azeri public is largely dependent on hearsays and superstitions. However for the majority of Azeri people religion is an indispensable part of life. But people don't accept all kinds of understanding in the name of religion and approach cautiously. In the region people try to approach cautiously against two kinds of religious understanding: one is a religious understanding represented by clerics-ignorant mullahs replaced true scholars who have been eliminated by Russians. This kind of religion

understanding is allways criticisized and mocked by intellectuals. Mul-lahs who represent this understanding are persons generally ignorant, uncouth, dishonest, exploiting people and abusing religious feelings for their benefits. For this reason this understanding of religion in itself is a source of religio-phobia. The second source of phobia is Vahhabi-Selefi understanding of religion that especially came from outside to the region after independence. This understanding in general originated from gulf countries wih its single hard perspektive on the name of religion irritates Azeris about religion. Because this radical religious discourse straggle aga-inst tradition of Azeri people those have been formed in the past long times. Religious practices commonamong Azeris such as visiting to tombs, assemblies of mournings, grave decorations are küfr and şirk according to selefi-vahhabi understanding. Infact although this understanding of religion has true parts, because it is wrong time with wrong ways of practices and notification it is hard to be accepted by the public in the region. Those who represent selefi understanding start to construct house from the roof or from middle floors. They forget this public has been deprived of relious values for centuries. Because of their wrong method people hate instead of demand this understanding of religion. The state also has hard measures in the name of preventing the spread of this understanding. Clousure of some mosques for worship, puting a quota for religious papers from the outside, forbiding religious education for foreigners are among such measures.

Религиозное Восприятие в Азербайджане: От Надежды к Фобии

Профессор Доктор Кахраман Абдуллах

РЕЗЮМЕ

Азербайджан, с древности в своем большинстве населенный тюрками, в период правления святого Омара познакомился с исламом. Будучи очень патриотичным народом, азербайджанцы объединили свою национальную сущность с сущностью мусульманства. Чтобы противостоять персидскому и российскому захвату необходимо было сохранить свое национальное достоинство и культуру. Другие народы в данном регионе долгое время находились либо под гнетом Ирана, либо России. Иранцы боролись с религиозным мазхабом, исповедуемым азербайджанцами, а Россия воевала и против религии, и против культуры и национального самосознания. До захвата Сефевидами в лице шаха Исмаила, в своем большинстве азербайджанцы были суннитами. После захвата из Ирана пришли шииты и вытеснили суннитов, которые были вынуждены частично перебраться на территорию Ирана. Таким образом Иран сумел «шиитизировать» территорию Азербайджана. В процессе такого переселения погибло множество людей. В настоящий момент на севере Азербайджана

проживают в основном сунниты, а на юге – шииты. С другой стороны, начиная с 17 века на эти территории распространились колониальные планы России, которая не только захватывала территорию, но и устанавливала собственную власть. В достижении своих планов русские получили поддержку армян и Ирана. Чтобы суметь выстоять и более того – противостоять России, азербайджанцы оперлись на главное – национальное достоинство и культуру. Религия же была неотделимой частью этих понятий, настолько тесно впитавшейся, что порой под религиозным понималось национальное, и наоборот. В процессе защиты собственных национальных интересов, Азербайджан обращался за помощью к Османской империи, где эту помощь оказывали и поддерживали. Как только Османская империя в результате войн ослабла, Россия и Иран получили шанс еще больше надавить на Азербайджан с целью его захвата. Поэтому эта страна переживала религиозную войну между направлениями ислама. Однако после захвата Россией столкновения между мазхабами переросли в компромисс. Шииты и сунниты объединились против общего врага – России. Поэтому история Азербайджана обладает обширным опытом совместного, толерантного проживания с чужаками. Историю этой страны необходимо изучать именно с этой точки зрения. В результате такого изучения можно увидеть прекрасный пример религиозной, этнической толерантности и согласия между мазхабами. Россия и Иран, раздраженные этим союзом, развязали войну против лидеров объединения. Однако союз шиитов и суннитов продолжал существовать до получения независимости Азербайджаном. Характер этого периода не подтверждает наличия во взглядах народа неприязни к вере либо какой-либо фобии по отношению к религии, потому что само существование народа в большей степени стало заслугой этой религии. Это подтверждает тот факт, что сразу после российской оккупации все религиозные деятели, учреждения и храмы поставили своей целью религиозные ценности.

Была ли в Азербайджане фобия в религиозном смысле или это все-таки фобия, опирающаяся на религию? На этот вопрос имеется два варианта ответа. Азербайджанский народ, имевший глубокие внутренние религиозные чувства, в реальной жизни отводили религии важное место. Отношение между религией в сознании к реальной религии, связь между верованиями, поклонением и мифами подлежит тщательному исследованию. Из-за разрыва связей между народом и религиозными учеными и религиозными учреждениями нынешние религиозные понятия перемешаны с мифами и выдумками, а порой известны только понаслышке. Однако, не смотря на это, большей части азербайджанского народа присуща религиозная жизнь. Но все-таки народ не принимает части религиозных понятий, а некоторые держит на расстоянии. В этом

регионе население старается держаться подальше от двух религиозных понятий. Первое из них – религия, которую насаждают невежественные муллы, поставленные русскими вместо настоящих религиозных ученых. Эта религия стала объектом критики и насмешек просветителей. Более того, мулла в такой религии представляется как невежественный, двуличный, невоспитанный, алчный тип, заинтересованный только в своей выгоде. Религия в таком представлении естественно является источником фобии, а ее представители стали темой для шуток. Другое религиозное понятие, являющееся источником фобии – вахаббитские взгляды, пришедшие извне, особенно в период независимости. Эти взгляды, источником которых являются страны Персидского залива, имеют жесткую религиозную направленность, пугающую человека, а также объявляют непримиримую борьбу устоявшимся в течении веков религиозным взглядам местного населения. Посещение мавзолеев, траурные собрания, украшение могил являются широко распространенными в Азербайджане элементами веры, тогда как для вахаббитов эти элементы представляют собой тяжкий грех. И хотя по сути они правы, но это не принимается местным населением из-за устоявшихся за тысячу лет взглядов и понятий. Представители этого религиозного понятия подобны строителям, начавшим дом с крыши или второго этажа. Они забывают, что народ был в течении нескольких веков отдален от религии и религиозных ценностей. В такой ситуации к такому пониманию религии народ почувствует не притяжение, а неприязнь. Государство со своей стороны тоже принимает меры по предотвращению распространения таких религиозных взглядов. Среди таких мер – закрытие некоторых мечетей, ограничения в религиозных изданиях, приходящих из-за рубежа, запрет на преподавание и миссионерскую деятельность иностранцев.